

Умурзоков Бахриддин Сафарович
ТДШИ “Мумтоз филология” кафедраси
катта илмий ходим-изланувчиси

**МАВЛОНО ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ
ВА УНИНГ ЎҒЛИ ФАХРУДДИН АЛИ САФИЙ**

Аннотация: Статъя посвящена жизни и творчеству выдающейся личности Фахр ад-Дина Али Сафи. Он является сыном крупного представителя научной и литературной школы Герата Маулана Камал ад-Дина Хусейна Ваиза Кашифи. Фахр ад-Дин Али Сафи принадлежит несколько суфийских произведений. Историки и литературоведы в своих научных исследованиях использовали только литографические издания известного сочинения Али Сафи “Рашахат айн ал-хайат”. Однако, имеются серьёзные различия между литографированными изданиями и рукописными образцами этого сочинения. В настоящее время найден автограф рукописья “Рашахат”.

Abstract: The article devoted to life and creativity outstanding personality Fakhr ad Din Ali Safi. He is the son of the largest representatives of the scientific and literary school of heart Maulana Kamal al Din Hussein Vaiz Kashifi. Fakhr ad Din Ali Safi belongs to the sufi works. Historians and literary critics use only lithographic edition of the famous work “Rashahot ayn al hayat” of Ali Safi. However, there are serious differences between lithographed editions and handwritten samples of this work. Currently found autograph manuscript of “Rashahot ayn al hayat”.

XV асрнинг иккинчи ярми - XVI асрнинг боши Ҳиротда илмий-адабий мактаблар гуллаб-яшнаган бир даврдир. Баъзи тарихчи олимлар, тадқиқотчилар Ҳирот илмий-адабий мактабининг гуллаб-яшнаши ходисасини “Мирзо Улуғбекнинг фожиали ўлимидан кейин Самарқандаги илмий муҳит Бойқаро тахтга чиққач, Ҳиротга кўчди”, дея Ҳусайн Байқаронинг салтанатга келиши билан, яъни Бойқаро шахсияти билан боғлайдилар ёки шунга ишора қиладилар. Аслида бу бевосита Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг шахсияти, олийжаноб фазилатлари, шахсий саъй-ҳаракатлари, олий ҳиммати, илм, ижод, санъат аҳлига бўлган юксак эътибори самараси бўлганлиги кундай равшандир. Худди шундай ҳолат бугун юртимизда илмга, илм аҳлларига нисбатан ўзгарган ижобий эътиборда ўз аксини топмоқда. Ўша даврда, ҳақиқатан, Ҳиротда адабиёт ва санъатнинг барча соҳаларида улкан юксалишлар юз берди, маданий-маънавий соҳаларда ажойиб ютуқлар қўлга киритилди.

Алишер Навоийнинг ҳомийлиги, хос эътибори натижасида баракали ижод қилганлардан бири асли Савзаворлик Ҳусайн Воиз Кошифий ва унинг ўғли Али Сафийдир. Алишер Навоий ҳазратларининг беғараз моддий ва

маънавий ёрдами сабаб Кошифийлар оиласи номи абадиётга мухрланди, десак асло муболаға бўлмайди.

Адабий манбашунослик ва матншунослик фанимизда ҳозиргача Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий ва Фахруддин Али Сафий Ҳиравий ҳаётлари ва ижодлари ҳақида биронта ҳам йирик махсус тадқиқот йўқ. Фақатгина Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” (Ҳаёт булоғидан томчилар) асарининг тошбосма-литографик нашрларидан тарихчи олимларимиз ва адабиётшуносларимиз ўз илмий тадқиқотларида истифода қилишган, холос.¹ Ҳолбуки, Али Сафийнинг шох асари “Рашаҳот” асарининг тошбосма ва литографик нашрлари билан асарнинг қўлёзма нусхалари ўртасида эса ғоят жиддий фарқлар, ўзгаришлар мавжуд.

Навоийдан юксак эътибор ва эҳтиром кўрган Кошифийлар оиласининг улуғи, шубҳасиз, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийдир. Аввало, бу аллома ҳақида қисқача сўз юритсак.

Алломанинг тўлиқ номи: Мавлоно Камолуддин Ҳусайн ибн Али Воиз Кошифий Сабзаворий Ҳиравий (ваф. 910 /1504). Воиз Кошифий ўз даврининг етук қомусий олими бўлиб, катта шон-шуҳратга эга бўлишига қарамасдан, Республикамиз миқёсида унинг ҳаёти ва илмий мероси ҳақида батафсил маълумот берувчи бирорта ҳам махсус йирик монография ёзилмаган.

Навоий Ҳусайн Воиз Кошифийга таъриф берар экан, бундай деб ёзган: **“Мавлоно Ҳусайн Воиз – “Кошифий” таҳаллус қилур, Сабзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно зу фунун-у рангин ва пуркор воқеъ бўлубдур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмагай. Хусусан, ваъз, иншо ва (илми) нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида матааййин (алоҳида, тайин –У.Б.) ва машҳур ишлари бордур...”**²

Навоий Ҳусайн Кошифийнинг аллома эканини, деярли барча фанлардан чуқур бохабар зотлигини, айниқса, иншо (наsr) ва илми нужум, яъни фалакиёт (астрономия –У.Б.) илмларида ғоят истеъдодли олимлигини эътироф этган.

Навоий Кошифийнинг муфассир зотлигига (Қуръон илмлари билимдон эканига –У.Б.) алоҳида тўхталган. Навоий Кошифийнинг “Тафсир”и ҳақида бундай деб ёзган: “Мавлононинг тафсири “Жавоҳир ат-тафсир” дур, “ал-

¹ Абдуллаев И. Нақшбандия – оламшумул таълимот // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тошкент, 1993. № 9-10. Б. 55-58.; Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVII вв. (Письменные памятники) / Отв. ред. У.И.Каримов. Ташкент, 1985; Бабаджанов Б.М. Политическая деятельность шейхов нақшбандийа в Мавераннахре (перв. пол. XVI в.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1996; Бобохонов Ш., Абдулазиз Мансур. Нақшбандия тарикатига оид қўлёзмалар фихристи. Тошкент, 1993; Болдырев А.И. Ещё раз к вопросу о Ходжа Ахраре / Духовенство и политическая жизнь на ближнем и среднем востоке в период феодализма. Москва, 1982; Валихўжаев Б. Хожа Ахрор тарихи. Тошкент, 1993; Веселовский Н.И. Памятник Ходжи Ахрара в Самарканде / Восточные заметки. Санкт-Петербург, 1895; Вяткин В. А. Изъ биографии Ходжи Ахрара. (Перепечатано из № 147. «Туркистанские ведомости», за 1904 г; Казаков Б. Анонимное житие Ходжи Ахрара. Москва, 1984; Казаков Б. Сыновья Ходжи Ахрара и последние Тимуриды. Москва, 1982; Каримов Э. Э. Роль, место и социальные позиции духовенство Мавераннахра в XV в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1990.

² Алишер Навоий. Мажолис ун нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12. / Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. 1966 С.132

Бақара” сурасини бир мужаллад битибдурким, (бу суранинг ўзи –У.Б.) юз жузъ бўлғай”³

Бугунги кунимизгача “Тафсири Ҳусайний” номи билан маълум ва машҳур бўлиб келган мазкур “Мавоҳиби Алийя” асарининг элликдан ошиқ нусхалари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ кўлёзмалари маркази кўлёзмалар асосий фондида, шунингдек, Ўзбекистон мусулмонлари кутубхонаси фондида мавжуд. Булар ичида муаллиф, яъни Воиз Кошифийнинг дастхати билан ҳижр. 899 санада/ мел.1493 йилда кўчирилган, безакли, хушхат нусхаси, айниқса, ғоят нодир асар ҳисобланади.

Мазкур манбани ўрганиш асносида биз шундай хулосага келдикки, бу кўлёзма нусхани Воиз Кошифий ўз муборак қўли билан махсус қилқаламда ёзиб тугатгач, Ҳазрат Навоийга эҳтиром ила ҳадя айлаган. Зотан, ушбу “Тафсир”нинг асл номи, яъни “Мавоҳиби Алийя” (Ҳазрат Алишерга тухфа) шунга ишора қилмоқда.

Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг тафсирдан ташқари, ҳадис, адабиёт, тарих, риёзиёт, кимё фанларига оид қирқдан ошиқ катта ҳажмли илмий-адабий асарлари бор. Мана шунинг учун ҳам Навоий Воиз Кошифий ҳақида **“оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай”** деб ёзган эди.

“Рашаҳот”даги маълумотга асосланиб, айтишимиз мумкинки, Ҳазрат Навоий ва Ҳусайн Воиз Кошифий дўстлиги, ижодий ҳамкорлиги қирқ йилдан ортиқроқ бир даврни ўз ичига олади. Бу икки истеъдод соҳиби ўртасидаги беғараз, самимий дўстлик ҳамда ижодий ҳамкорлик таҳсинга лойиқ бўлган ва ажойиб самаралар берган.

Воиз Кошифийга Ҳирот подшоҳи – Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан ҳам катта эҳтиром кўрсатилган. Подшоҳнинг хос фармони олийларини, номаларини халққа Воиз Кошифий ўқиб берган вақтлар бўлар эди. Чунончи, Алишер Навоийнинг Мавлоно Абдурахмон Жомий вафоти муносабати билан ёзган 70 байт (140 мисра)дан иборат марсиясини подшоҳнинг хоҳишига биноан Ҳирот халқига ўқиб берганлиги нақл қилинган.⁴

Навоий тазкиранавис ва шоир сифатида эътироф этган Кошифийларнинг яна бир вакили борки, бу Фахруддин Али Сафийдир.

Дарҳақиқат, Али Сафий ҳам ўз даврининг мумтоз сиймоларидан бири ҳисобланади. Мавлоно Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мавлоно Хондамир билан бир асрда ва бир шаҳарда яшаб, ижод этгани, Жомий ва Навоийнинг ҳимояси остида бўлганлиги Али Сафийнинг, ҳақиқатан, катта бахти эди. Чунки Жомий ва Навоийдек улуғ зотлар ҳаёт бўлган даврда у Ҳиротда яхши таълим олган ва самарали ижод қилган.

Али Сафий асарлари муқаддимасида ўзини қуйидагича таништирган: **“Фахруддин Али ибн Ҳусайн ал-Воиз ал-Кошифий – у “Сафий”**

³ Ўша асар С. 124

⁴ Алишер Навоий Устоз Абдурахмон Жомий вафотида ёзилган Марсия. Тошкент, 2014. Нашрга тайёрловчи: О.Алимов. С. 4

тахаллуси билан танилгандир”.⁵ Маълум бўлмоқдаки, Али Сафий Ҳирот илмий ва адабий мактабининг етук намояндаси бўлган Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўғлидир.⁶

Фахруддин Али Сафий ўз отаси Мавлоно Воиз Кошифийнинг “зу фунунлик” (алломалик –У.Б.) мартабасига ҳавас қилганлиги аниқ. “Сафий” тахаллусини шоирга Мавлоно Абдурахмон Жомий берганлиги нақл қилинган. Аслида Фахруддин Али ўзига “Зиё(уддин)” деб тахаллус танлаган ва бу ҳақда Абдурахмон Жомийга айтганида, Жомий бундай жавоб қилган: “Сен Зиё тахуллусингни ўғлимга бергин – уни Зиёуддин деб атаймиз, ўзингга эса “Сафий” деб тахаллус қўйгил!”

Шу кундан бошлаб Фахруддин Али ёзган асарларига “Сафий” деб тахаллус қўя бошлайди.⁷

Али Сафийнинг яшаб ижод этган жойи, вафот этган ва дафн қилинган ери Ҳирот бўлгани учун “Фахруддин Али Сафий *ал-Ҳиравий*” деб ҳам аталган.⁸ Унинг таваллуд санаси ҳақида эронлик тарихчи олимлар ва тазкиранавислар аниқ маълумот айтишмаган.⁹

Эронлик тадқиқотчи Аҳмад Гулчин Маъоний эса “Латоиф ал-тавойиф”га бағишланган тадқиқотида Али Сафийнинг туғилган санасини тахминий йўл билан аниқлашга ҳаракат қилган.¹⁰

Али Сафий хижр. 867 сана/ мел. 1471 йилда Сабзавор шаҳрида туғилган.¹¹ У ўз таваллуд йили ҳақида “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” асарида бундай деб ёзган: **“Хизмати волидим (яъни, Ҳусайн Воиз Кошифий - Б.У) алайҳи-р-рахма айтур эрдиларким, “Сен жумъа кечаси жумоду-л-аввал ойининг йигирма бирланчисида саккиз юз олтмиш еттида мутаваллид бўлдинг...”**¹²

Али Сафийнинг, ҳақиқатан, Сабзаворда туғилганига “Рашаҳот”даги куйидаги маълумот асос бўла олади: **“Мен биринчи марта Самарқандга келиб, Ҳазрати Эшон (яъни, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор –У.Б.) билан учрашиш шарафига муяссар бўлганимда, ул зот мендан: “Эй, йигит! Қаерликсан?” деб сўрадилар. Мен: “Туғилган ерим Сабзавор, аммо**

⁵ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. Тошкент, 2004. С. 14

⁷ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. Тошкент, 2004. С. 9

⁸ Мавлоно Фахруддин Али Сафий. Латоиф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 /1953.

⁹ Ўша асар. С. 2

¹⁰ Ўша асар. С. 3

¹¹ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. Тошкент, 2004.С.11

¹² Ўша асар. С. 2

Ҳирӣда (Ҳирот шаҳрида -У.Б.) нашъу намо топибдурман”, деб жавоб бердим”¹³.

Алишер Навоӣ “Маҷолис ан-нафоис” номли асарида Али Сафӣ ҳақида бундай ёзган: **“Ул бағоят дарвешваш ва фонӣ, дардмандшева йигитдур. Ҳиротдан Самарқандга Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор суҳбатига мушарраф бўлур учун борди ва андоқ дерларким, онда қабул шарафин топиб, иршод ва талқин саодатига сарафроз бўлуб, яна Хуросонга келди...”**¹⁴

Али Сафӣ илк сабоқни замонасининг етук олимларидан бири бўлган отасидан олганлиги шубҳасиз. Шунингдек, Ҳирот мадрасаларида илм таҳсил қилганлиги ҳам аниқ. Абдурахмон Жомӣ, Алишер Навоӣ ва бошқа Ҳирот олимлари, шоирлари билан мулоқотда бўлганини унинг “Латойиф аттавойиф” (“Ажойиб лутф сўзлар”) номли асарида ҳам билиб олиш мумкин. Мазкур асарда Ҳиротнинг таниқли олимлари, шоирлари ўртасида бўлиб ўтган қизиқ ҳикоялар, нуқтадонлик, яъни топқирлик, заковат билан ўзаро айтилган латиф сўзлар ўз ифодасини топган.

Шундай қилиб, Али Сафӣ 1484 йили Мовароуннаҳрга келади. У Қаршида Хожа Аҳрор билан учрашиш бахтига муяссар бўлади ва тўрт ой давомида ул зотнинг хизматида бўлади. 1487 йилда у яна Самарқандга келиб, энди саккиз ой Хожа Аҳрор хизматида бўлади. Али Сафӣ Хожа Аҳрор ва ул зотнинг ўғилларидан кўп илтифотлар кўради.

Али Сафӣ Хожа Аҳрордан эшитган сўзларни ёзиб боради. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор вафотидан кейин ёзиб олган нарсаларини жамлаб, бир китоб қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бироқ замоннинг турли воқеа-ҳодисалари, замона нотинчлиги боис бу орзусини тўлиқ амалга ошира олмайди. Ниҳоят, 1503 йили, яъни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор вафотидан 16 йил ўтиб, мазкур китобини ёзиб тугатишга муваффақ бўлади ва китобига **“Рашаҳот айн ал-ҳаёт” (“Ҳаёт булоғидан томчилар”)** деб ном қўяди. **“Ажойиб тасодифлардан бири шулки, - деб ёзган эди муаллиф, - китобнинг номи унинг ёзилиш тарихини (абжад ҳисоби бўйича – Б.У.) ифодалайдиган бўлиб чиқди”**¹⁵.

Фахруддин Али Сафӣ Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ёлғиз фарзандидир. Тарихчилар ва тазкиранависларнинг бу ҳақдаги фикрлари бир хил.¹⁶

Эронлик тарихнавислар ва тадқиқотчиларнинг асарларида Мавлоно Жомӣ ва Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифӣ божа бўлишган, деган қараш

¹³ Ўша асар. С. 9

¹⁴ Алишер Навоӣ. Маҷолисун нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12. / Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. 1966. С. 132

¹⁵ Фахруддин Али Сафӣ. Рашаҳот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. Тошкент, 2004. С. 16

¹⁶ Мавлоно Фахруддин Али Сафӣ. Латойиф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 /1953. С.3

бор¹⁷. Тарихчи олим Б.Аҳмедов эса “(Ҳусайн Воиз) Кошифий Абдурахмон Жомийнинг қайин инисидир”, деб ёзган.¹⁸ Аммо бу қарашлар хато. Чунки Фахруддин Али Сафий “Рашахот” асарида Мавлоно Жомий таржимаи холини баён қилар экан, бундай деб ёзган: “Ушбу сатрлар муаллифига (яъни, Али Сафийга – Б.У.) тўққиз юз тўртинчи сана шаъбон ойида Мавлоно Саъдуддин қуддиса сирруху ҳазратларининг катта ўғли Хожаи Калон хизматида киришлик ва ул зотга домод бўлишлик насиб бўлди. Ва (Мавлоно Хожаи Калон – Б.У.) мени бандаликка (яъни, муридликка, шогирдликка – Б.У.) қабул қилдилар. Шунда падарим алайхир-рахма (яъни, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий – Б.У.) дедиларки, “шул воқеъаки, бундан қирқ йил олдин (туш –Б.У.) кўрган эдим, мана шу соатда воқеъ бўлди, ўз таъбирини топди...”

Али Сафий Мавлоно Жомий таржимаи ҳоли баёни охирида яна қуйидагиларни ёзган: **“Махфий қолмасинким, Ҳазрати Мавлоно Саъдуддин қуддиса сиррухунинг валади бузрукворлари Ҳазрати Хожаи Калоннинг икки қизлари бор эди. Бирига Мавлоно Жомий уйланган эдилар, иккинчи қизлари эса мен билан никоҳланди. Ва (қуйидаги мисралар -У.Б.) мана шу маънода айтилди: Қитъа.**

**Ду кавкаби шараф аз буржи Саъд миллату дин,
Тулуъ карду бар омад ба сони дур зи садаф.
Аз он яке ба зиё гашт байти орифи Жом,
Аз ин ҳазиз ва боли Сафий шуд авжи шараф”.**

Мазмуни:

Икки шараф юлдузи миллат ва диннинг бахтиёрлик буржидан,
Дур садафдан чиққани каби нур сочиб чиқди.
Улардан бири Жом орифи уйининг нури бўлди,
Бу насибадан Сафийнинг қаноти шараф чўққисига етди.¹⁹

Демак, Абдурахмон Жомий Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий билан эмас, балки унинг ўғли Али Сафий билан божа бўлган.

“Риёз ал-уламо” муаллифи ёзишича, Мавлоно Кошифий Хирот ва Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида шиъа ва рофизий фирқаларига мансуб деб танилган эди. Сабзавор ва бошқа шаҳарларда эса у шийъа мазҳаби мансуби деб гумон қилинган ва бунга ишонишган. Аслида эса, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий ва ул зотнинг ўғли Али Сафий Аҳли сунна ва-л-жамоа эътиқоди ва ҳанафий мазҳабига мансуб эдилар. Бунга уларнинг ёзган адабий асарлари, илмий мерослари яққол мисолдир.

¹⁷ Ўша асар С. 4

¹⁸ Аҳмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVII вв. (Письменные памятники) / Отв. ред. У.И.Каримов. Ташкент, 1985. С. 202

¹⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашахот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. Тошкент, 2004. С. 212

Отасининг вафотидан кейин Ҳиротнинг катта жомеъсидаги ваъз, хитобат иши Али Сафийга қолди. “Ҳабиб ас-сияр” муаллифи Мавлоно Хондамир бу ҳақда қуйидаги маълумотларни берган: **“Ҳижр. 929 сана (мел. 1522 йил –Б.У.) Мавлоно Камолуддин Ҳусайннинг фарзанди аржуманди Мавлоно Фахруддин Али ўз отаси ўрнига қоими мақом (ўринбосар – Б.У.) бўлди. Жумъа тонги у Ҳирот жомеъсида – бу жомеъ барча файз оладиган муборак бир ердир – халққа насихат айлар, барчани Ҳаққа даъват этур эди. Ғоят хуш, балиғ, чиройлик нутқ қилур ва бу хитоб-иршоди билан кўнгилларга сурур бахш қилур...”**

“Тухфаи Сомий” асарига ишланган миниатюра (митти, кичик сурат – У.Б.) *“Мавлоно Фахруддин Али Сафийнинг ваъз мажлиси”* деб номланган.²⁰ Бу сурат Фахруддин Али Сафийнинг Ҳирот илмий муҳитида ўзига хос мавқе эгаси бўлганига далолат қилади.

Мавлоно Жомийнинг, кейинроқ Алишер Навоийнинг вафотидан сўнг илм-фан, адабиёт ва санъат барқ уриб гуллаган Ҳиротдан файзу барака кўтарилди.

Ҳижрий 938 сана Рамазон ойининг 29-куни (мел. 1531 йил) Убайдуллоҳхон ўз лашкари билан Ҳирот ташқарисига келди ва бу шаҳарни қамал қилди. Сув, озиқ-овқат қаби шаҳар халқи учун келадиган ёрдам йўлини батамом тўсиб қўйди. Аҳвол кундан-кун ёмонлашади. Иш шунга бориб етадики, халқ ит ва мушук гўшти ейишга тушди. Айна сананинг рабийбул-аввал ойининг 14-куни Шоҳ Таҳмасб Ҳирот халқига ёрдамга келди. Убайдуллоҳхон чекинди ва Ҳирот қамалдан озод бўлди.

Али Сафий “Латойиф ат-тавойиф” асари дебوحасида ёзишича, у 939 ҳижрий сананинг (мел. 1532 йил) охирида Ҳирот қамалидан кейин турли қийинчилик ва бало-уқубатлардан узоқ бўлиш мақсадида Ғуржистонга²¹ - Шоҳ Муҳаммад Сайфулмулук хизматига борган.²²

Шоҳ Муҳаммад Сайфулмулук Али Сафийга ҳурмат кўрсатади. Шу боис у кўп таҳликалардан омон қолган. Чунки бу давр суннийлар ва шиъалар тортишувлари авж олган бир давр эди.

Али Сафий ўзига кўрсатилган иззату ҳурматдан хурсанд бўлиб, Шоҳ Муҳаммадни мактаб бир қасида ёзади. Шоир мазкур қасидасида азоб-уқубатлардан қандай омон қолганига алоҳида урғу берган. Аммо Али Сафийнинг хотиржамлиги узоққа бормади.

Ўша йили Шоҳ Таҳмасб Сафавий Ғуржистонга ўз амирларини қўшин билан юборди. Улар шаҳарни қўлга киритадилар. Шоҳ Таҳмасбнинг ўзи эса Машҳадга юриш қилади.

Ғуржистон ўт-олов, уруш чангалида қолган кунлар Али Сафий бу шаҳардан қочади ва Ҳиротга қараб йўл олади. Бу йўлчилик Али Сафийга

²⁰ Мавлоно Фахруддин Али Сафий. Латойиф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 /1953. С. 5

²¹ Ғуржистон – Ҳирот, Ғур, Марваруд ва Ғазна оралиғидаги тоғли ноҳия.

²² Мавлоно Фахруддин Али Сафий. Латойиф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 /1953. С. 2

оғир бўлган. У охирги бир йил мобайнида бошидан ўтказган азоб-уқубатлар таъсирида йўлда – Ҳирот яқинида вафот этади. Бу ҳақда “Анвор ал-қудсийя” асарида маълумот берилган: “У (яъни, Али Сафий - Б.У.) Ҳирот ташқарисида вафот этди. Унинг (муборак) жасади Ҳирот шаҳри ичига олиб кирилди ва дафн қилинди. Бу воқеа ҳижрий 939 (мел. 1532) санада содир бўлди”.²³

Эронлик тадқиқотчи Аҳмад Гулчин Маъоний фикрига кўра, Фахруддин Али Сафий бу вақтда олтмиш уч ёшда бўлган. Алломанинг қабри Ҳирот шаҳридаги Ихтиёриддин қалъаси яқинида жойлашган²⁴.

Фахруддин Али Сафийнинг фарзанди бор ё йўқлиги ҳақида бирон-бир маълумот тополмадик. Эронлик тадқиқотчилар ҳам бу ҳақда ёзишмаган.

Фахруддин Али Сафий “Сафий” таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Унинг “Лайли ва Мажнун” вазнида “Маҳмуд ва Аёз” номли шеърий манзумаси (достони), шунингдек, “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” (“Ҳаёт булоғидан томчилар”) асарида ўндан ортиқ рубоийлари, қитъа ва байтлари мавжуд.

Қуйидаги асарлар Али Сафий қаламига мансуб асарлар сифатида эътироф этилган: “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” (“Ҳаёт булоғидан томчилар”), “Латойиф ат-тавойиф” (“Ажойиб лутф сўзлар”), “Анис ал-орифийн” (“Ориф зотларнинг ҳамроҳи”), “Ҳирз ал-амон мин фитан ал-замон” (“Замона фитналаридан халос бўлиш учун омонлик чоралари”), “Фарасномаи Сафий” (“Сафийнинг от ҳақидаги достони”), “Одоб ал-асҳоб” (“Биродарлик одоби / Биродарлар учун одобнома китоби”), “Лавоих ал-қамар” (“Ойнинг кўринишлари ҳақида”), “Манзума-и Маҳмуд ва Аёз” (“Маҳмуд ва Аёз ҳақида шеърий достон”), “Луғати Али Сафий” (“Али Сафийнинг луғати/сўзлиги”).

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази нинг Асосий ва Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёзма фондларида мазкур асарларнинг ўнлаб қўлёзма нусхалари ва тошбосма нашрлари сақланади.

Уларни ўзаро қиёслаганимизда, шу нарсага қатъий амин бўлдикки, Али Сафий асарларининг қўлёзма нусхалари мухтасарлиги, матни тўлиқ эканлиги билан ўша асарнинг литографик нашрларидан фарқ қилади. Тошбосма нашрларда чалкаш ўринлар талайгина учрайди. Айниқса, Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” асарининг нодир қўлёзмалари адабий манбашунослик хусусиятлари ва матншунослик жиҳатидан ҳануз яхлит ва изчил ўрганилган эмас.

Али Сафий “Рашаҳот” асарида йирик бир бобда Абдурахмон Жомий ҳақида муфасссал сўз юритган. Шу муносабат билан у Алишер Навоийни бир неча ўринда “*Амир Низомиддин Навоий*” деб эҳтиром билан зикр қилган. Мазкур ўринларда у Навоийнинг ўз устози Мавлоно Жомийга нисбатан ҳар доим нечоғлик юксак эҳтиром кўрсатганига, бу билан ҳазрат Навоийнинг чиройли одоб-ахлоқли комил инсон ҳамда олийжаноб қалб эгаси бўлганлигига алоҳида урғу берган. Чунончи, Навоий Мавлоно Жомийни

²³ Анвор ал-қудсийя фи манокиб ас-содоти ан-Нақшбандийя. Миср, 1344/1925. С.137

²⁴ Ўша жойда

ҳаждан қайтишини орзиқиб кутган. Ҳусайн Байқаро Марвда экан, унга “Мавлоно Жомий Ҳиротга етиб келибдилар” деган хабар етганида, Бойқаро дарҳол ўз ихлоси ва ҳурматини ифодалаб “лойиқ тухфалар” (муносиб тухфалар, совғалар-У.Б.) билан бир мактуб юборади. Ажойиб тасодиф, Мавлоно Жомий қўлига Бойқаро мактуби ва Навоийнинг руқъаси бир вақтда етиб келган. Руқъада қуйидаги мисралар Навоийнинг ўз қўли билан битилган эди: Рубоий.

*Инсоф бидеҳ эй фалаки мийно фом,
Тоз-ин ду кудом хубтар кард хиром.
Хуришиди жаҳон тоби ту аз жаноби субҳ,
Ё моҳи жаҳон гарди ман аз жониби шом.²⁵*
(Мазмуни: Инсоф қил, эй кўк гумбазли фалак,
Бу икковидан қай бири чиройлироқ хиром этди.
Тонг вақти чиққан нурли қуёшми,
Ёки шом чоғи чиққан олам кезувчи Ойимизми?)

Бу мисралар ҳазрат Навоийнинг меҳр-муҳаббатга тўла салим қалби нақадар соф, покиза бўлганлигига, ул зотнинг маърифати ва маънавияти чўққиси эса нақадар юксак бўлганлигига далолат қилади. Мавлоно Жомийга Ҳусайн Бойқаронинг расмий мактубидан кўра ҳазрат Навоийнинг меҳр ифодалаган самимий мисралари маъқул келгани аниқ. Зеро, “Рашахот”да ёзилишича, Бойқаро Жомий ва Навоийнинг ҳажга боришларига турли хил баҳоналарни рўқач қилиб, кўп бор уларни бу муборак сафардан қолдирган. Аммо Абдурахмон Жомий охири ўз заковати ва топқирлиги билан Бойқарони мот айлагач, ҳаж сафарига боришга мушарраф бўлган.²⁶

Дарҳақиқат, ҳазрат Навоий катталарга ҳурмат, кичикларга иззат бобида фақат ўз замондошларигагина эмас, балки кейинги насллар учун ҳам улкан ибрат намунаси эди. Навоийнинг ҳомийлиги боис Ҳиротда юзлаб истеъдод эгалари эркин, ғам-ташвиш нималигини билмай ижод қилиш бахтига мушарраф бўлишган. Ана шу истеъдодлар қаторида Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий ва ул зотнинг ўғли Фахруддин Али Сафий ҳам муносиб ўрин олган бўлиб, ота ва ўғилдан инсониятга бой илмий-адабий мерос қолди.

Мумтоз адабиётимизнинг етук сиймолари Мавлоно Абдурахмон Жомий ва ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳимояси остида етишган олим ва фузалолар, ижодкорлар ҳақида келгусида йирик монографик тадқиқотлар яратиш тадқиқотчиларимиз олдида турган муҳим ишлардан биридир.

²⁵ Али Сафий. Рашахот. Лакҳнав, 1890.С. 197

²⁶ Ўша асар. С. 191-192